

JANUSZ KURTYKA

BADANIA NAD PÓŻNOŚREDNIOWIECZNYMI I NOWOŻYTNYMI DZIEJAMI SPISZU. PRZEGLĄD ŹRÓDEŁ I LITERATURY

Literatura dotycząca Spiszu, komitatu spiskiego i starostwa spiskiego jest już bogata i nadal narasta¹. Równie korzystna wydaje się sytuacja pod względem wydawnictw źródłowych – obecnie w obiegu naukowym funkcjonuje kilka klasycznych tomów *Analecta Scepusii sacri et profani* (i uzupełniających ją suplementów – kodeksów dyplomatycznych)², które dopełniane są przez liczne *Scepusiana* w węgierskich, słowackich i polskich edycjach źródłowych³.

¹ Z podstawowych nowszych prac wymienimy: J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, Katowice 1969; eadem, *Studia spiskie*, Katowice 1985; H. Ruciński, *Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku (Na tle przemian społecznych i ustrojowych w komitacie spiskim i na obszarach przyległych)*, Białystok 1983; *Spišské mestá v stredoveku*, red. Ľ. Holotik, R. Marsina, Košice 1974; M. Homza, S.A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, Krakov 1998; *Spiš v kontinuite času. Zips in der Kontinuität der Zeit*, zost. P. Švorc, Prešov–Bratislava–Wien 1995; *Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša – Stan badań nad dziejami Spiszu*, red. R. Gładkiewicz, M. Homza, przy współpracy M. Pułaskiego i M. Slivki, Levoča–Wrocław 2003. Odnosić należy tu także koleje tomy wydawnictwa „Z minulości Spiša” oraz historiograficzny dorobek Ivana Chalupceckiego (bibliografia jego prac: Z. Kollárová, *Bibliografia doc. PhDr. Ivana Chalupceckého, „Z minulości Spiša”*, t. IX–X, 2001/2002, s. 281–299); zob. też *K stredovekým dejinám Spiša*, red. M. Števík, L’ubovna 2003; M. Števík, M. Timková, *Dejiny hradu Lubovňa, Stará Lubovňa* 2005. Niniejsze opracowanie powstało przy okazji prac nad syntezą dziejów Spiszu; jej część dotycząca średniowiecza ukazała się już (*Historia Scepusii – Dejiny Spiša*, t. I, red. M. Homza, S.A. Sroka, Levoča–Kraków 2009).

² *Analecta Scepusii sacri et profani*, pars I–IV, coll. C. Wagner, Viennae-Posonii et Cassoviae 1774–1778 [dalej: *AnScep.*]; *Supplementum analectorum terre Scepusensis*, auctore J. Bárdossy, auditore M. Schmauch, Leutschoviae 1802 [dalej: *AnScepBárd.*]; *Supplementum analectorum terre Scepusiensis* (II), coll. M. Schmauch, Szepesváraljae 1889 [dalej: *AnScepSchm.*]; *Supplementum III. analectorum terre Scepusiensis*, coll. S. Weber (A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve, t. 11), Lőcse 1908 [dalej: *AnScepWeb.*].

³ J. Ribini, *Memorabilia Augustianae Confessionis in regno Hungariae*, t. I, Pozsony 1787; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, t. VI–X, Budae 1830–1844 [dalej: *Fejer*]; *Fragmenta ad historiam ecclesiasticam Hungariae*, t. II, Pozsony 1803; *Historia Ecclesiae Evangelicae Augustianae Confessionis Addictorum in Hungaria universe, praecipue vero in tredecim oppidis Scepusiae*, Halberstadt 1830; *Středověké listy ze Slovenska*, vyd. V. Chaloupecký, Bratislava 1937 [dalej: *ChalStředListy*]; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. I–IV, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905 [dalej: *KDM*]; *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Stawucie*, wyd. Z.L. Radziwiński, B. Gorczak, t. II–V, Lwów 1888–1897 [dalej: *AS*]; *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, oprac. W. Baran, J. Dąbrowski, J. Łoś, J. Paśnik, S. Zachorowski, Kraków 1919 [dalej: *SprWęg.*]; *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. I–VIII, wyd. S. Kuraś, I. Suł-

Zastawienie w 1412 r. przez króla węgierskiego Zygmunta Luksemburskiego królowi polskiemu Władysławowi Jagielle dominium lubowelskiego i 13 miast wspólnoty saskiej utrwaliło na ponad 350 lat (do 1769/1772 r.) podział Spiszu na podległe realnie Królestwu Polskiemu starostwo spiskie (obejmujące obszar zastawu) oraz przynależny do Węgier komitat spiski z pozostałymi 11 miastami saskimi oraz z innymi wspólnotami uformowanymi na Spiszu na podstawie odrębnych przywilejów. Z punktu widzenia Węgier teoretycznie – bo nie faktycznie – do komitatu spiskiego należały też dzierżone przez Królestwo Polskie na mocy zastawu obszary starostwa spiskiego. W Polsce z kolei w zestawieniach administracyjnych i skarbowych starostwo spiskie ujmowano w XVI–XVIII w. w ramach województwa krakowskiego. Ponad 350-letni okres stabilnego funkcjonowania dualistycznych struktur administracyjnych na Spiszu w praktycznie niezmiennym kształcie i regularnych ich kontaktów z administracyjnymi centrami Królestwa Polskiego (Rzeczypospolitej) i Królestwa Węgierskiego sprzyjał powstawaniu kolekcji źródłowych związanych z komitatem i starostwem spiskim. Dla nowożytnych dziejów komitatu spiskiego podstawowe są materiały przechowywane obecnie w archiwum w Lewoczy. Osobno wymienić trzeba Archiwum Korony Węgierskiej (w postaci materiałów przechowywanych obecnie w Budapeszcie), w którym zachowała się dokumentacja kontaktów władców węgierskich z administracją i wspólnotami komitatu spiskiego oraz z miastami starostwa spiskiego i starostami spiskimi z ramienia Polski. Kolekcje tu zachowane dotyczą też nowożytnych zabiegów węgierskich o odzyskanie zastawu spiskiego⁴. Niezależnie od źródeł rozproszonych, podstawowe dla badań nad starostwem spiskim pozostają archiwa w Lewoczy, Warszawie i Krakowie, przechowujące akta (o różnej chronologii i kompletności) wytworzone lub gromadzone w trzech głównych ośrodkach, związanych z funkcjonowaniem starostwa spiskiego – w kręgu wspólnoty 13 miast spiskich, w siedzibie starosty spiskiego, wreszcie w polskim Archiwum Koronnym.

W archiwum państwowym w Lewoczy przechowywane jest archiwum miejskie lewockie, archiwum komitatowe żupy, archiwum kapituły spiskiej oraz zespół „Prowincja 16 miast spiskich” (13 miast wspólnoty saskiej i trzech należących do dominium lubowelskiego), w nim zaś „Archiwum grałów wspólnoty 13 miast” przynależnych do starostwa spiskiego. W tym ostatnim odnotować trzeba zbiór 95 dokumentów pergaminowych królów węgierskich i 63 dokumentów królów polskich, zestawienia regestrów dokumentów dla poszczególnych miast (tzw. generalny kataster), inwentarze i materiały do lustracji miast spiskich z XVI–XVIII w., wreszcie Varia (materiały do działalności starostów, głównie Lubomirskich i Brühlów)⁵.

kowska-Kurasiowa, Kraków–Wrocław 1962–1975 [dalej: ZDM]; *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, t. I–IV, wyd. S.A. Sroka, Kraków 1998–2006 [dalej: *DokWegSroka.*]; *Acta Tomiciana*, t. I–XVIII, Poznań–Kórnik 1852–1999.

⁴ Budapest, Magyar Országos Levéltár [dalej: MOL], zwłaszcza zbiór E 142. Zob. też I. Chalupický, *Snahy Uhorska o vykúpenie spišských miest z poľského zálohu v 15.–17. storočí*, „Historické Štúdie”, 41, Bratislava 2000, s. 115–120.

⁵ Levoča, Štátny archív (d. Štátny Oblastný Archiv): Archiwum Kapituły Spiskiej; Zespół Provincia XVI spišských miest, Grófský archív (m.in. dokumenty dla miast spiskich wystawione przez królów węgierskich i polskich; tzw. generalny kataster, rps 73/II – zestawienie regestrów przywilejów dla miast; materiały do lustracji miast spiskich z l. 1564, 1616, 1664, 1746, 1765; Varia); Zespół Spišská župa. Szerzej zob. J. Radziszewska, *Levoča i jej polonica*, „Studia Historyczne”, 16, 1973, z. 3, s. 585–592; eadem, *Studia*, s. 6–8; F. Kiryk, *Sandecjana w Państwowym Archiwum Powiatowym w Lewoczy*, „Rocznik Sądecki”, 24, 1996, s. 71–84 (autor omawia dokumenty dotyczące 13 miast spiskich oraz odnoszące się do relacji między

Istotne są też zbiory archiwów w Spiskiej Nowej Wsi, Popradzie-Spiskiej Sobocie i Starej Lubowni/Lubowli (są to obecnie oddziały Archiwum Państwowego w Lewoczycy), gdzie przechowywane są archiwa miejskie Kieżmarku, Spiskiej Soboty, Lubicy, Popradu, Spiskiej Białej, Spiskiej Nowej Wsi, Spiskich Wlachów, Gniazd, Podolińca i Lubowli⁶. Mimo bogatych archiwaliów miast spiskich (sięgających XIII–XIV w.), najstarsze zachowane sądowe księgi miejskie pochodzą z okresu wczesnonowożytnego – najstarsza znana księga miejska lubowelska dotyczy lat 1513–1583, zaś najstarsza sądowa księga kieżmarska rozpoczyna się w 1533 r. W czasie II wojny światowej zaginęła cenna księga miejska Lubowli, przechowywana w zbiorach Biblioteki Kórnickiej⁷. Trzeba też odnotować archiwum w Preszowie⁸ i wspaniałe archiwum miejskie w Bardowie, gdzie spraw spiskich (w tym i starostwa) dotyczy istotna część olbrzymiego zbioru pergaminów i listów, dokumentujących kontakty gospodarcze i urzędowe utrzymywane przez ten największy ośrodek miejski pogranicza polsko-węgierskiego⁹.

Do Biblioteki książąt Czartoryskich (obecnie w Krakowie) trafił zespół archiwaliów starostów spiskich, głównie z okresu rządów starościńskich Lubomirskich z końca XVII i z XVIII w. oraz ich następców w XVIII w. (do 1769/1772 r.) Kolekcja ta – „Papiery do interesu starostwa spiskiego należące 1412–1772” – jest niezbędna zwłaszcza w przypadku badań nad starostwem w XVIII w.¹⁰

W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie liczne, choć często rozproszone informacje o starostwie spiskim spotkać można w różnych seriach ksiąg Metryki Koronnej [MK] (odnotowującej wychodzące dokumenty królewskie od 1447 r. do końca XVIII w.), w kolekcjach Archiwum Skarbu Koronnego (tu zwłaszcza lustracje

nimi a Sądecczyzną, Krakowem, Warszawą i Wilnem); I. Chalupецký, *Inventár spišského starostovstva z roku 1758*, „Z minulosti Spiša”, III–IV, 1995/1996, s. 80–87.

⁶ Levoča, Štátny archív: – Pobočka (dalej: LevŠA-Pob.) Poprad: Magistrát mesta Kežmarok 1269–1922, Magistrát mesta Spišská Sobota 1407–1906, Magistrát mesta Lubica 1298–1922, Magistrát mesta Poprad 1308–1922, Magistrát mesta Spišská Belá 1286–1922 (1923); – Pobočka Spišská Nová Ves: Magistrát mesta Spišské Vlarchy 1412–1922, Magistrát mesta Spišská Nová Ves 1249–1922; – Pobočka Stará Lubovňa: Magistrát mesta Hniezdne 1286–1885, Magistrát mesta Podolínec 1244–1896. Zob. też Z. Kollárová, *Dokumenty polskiej proveniencji w Państwowym Archiwum Powiatowym w Popradzie z okresu zastawu polskiego w latach 1412–1772*, „Archeion”, CVI, 2003, s. 231–237; eadem, *Písomnosti polskej proveniencie v popradskom archíve z obdobia poľského zálohu v rokoch 1412–1772* [w:] *Diplomatická produkcia v stredovekom meste*, ed. J. Ragačová, Bratislava 2005, s. 40–46.

⁷ V. Mislovičová, *Súdna právomoc Starej Lubovne v zrkadle najstaršej mestskej knihy*, „Z minulosti Spiša”, VII–VIII: 1999/2000, Levoča 2001, s. 73–90; eadem, *Najstaršia mestska kniha Starej Lubovne*, „Universitas Comeniana”, Historica XLV, Bratislava 2002, s. 99–102; I. Tapani-Piirainen, A. Ziegler, *Das älteste Gerichtsbuch der Stadt Käsmark/Kežmarok aus den Jahren 1533–1553*, Leutschau/Levoča 1998. O zaginionej księdze lubowelskiej por. J. Radziszewska, *Studia*, s. 6–7. Wcześniejsza księga miejska kieżmarska z l. 1434–1443 (LevŠA-Pob. Poprad, Magistrát mesta Kežmarok, sygn. IB 13) zawiera zestawienia podatkowe i rachunki miejskie.

⁸ Prešov, Statny Oblastny Archiv, przykładowo: zbiór dokumentów pergaminowych i papierowych; Inv. c' 1703, sgn. 2686 (*Deposita in fidem et custodiam senatus ad aerarium civitatis Preszoviensis 1523–1556*); Księgi przyjęć 1507–1572.

⁹ Bardejov, Štátny Okresný Archiv. Korzystanie z dokumentów archiwum bardziowskiego ułatwia regestarz B. Ivanyiego: B. Ivanyi, *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526*, 1: *kötet 1319–1501*, Budapest 1910 [dalej: *IvBárt.*]; jego niedrukowana część druga sięga 1526 r.

¹⁰ Kraków, Biblioteka XX. Czartoryskich [dalej: BCzart.], rps 762–774: Papiery do interesu starostwa spiskiego należące 1412–1772; opis zawartości zespołu: *Catalogus codicum manu scriptorum Musei Principum Czartoryski Cracoviensis*, vol. I, fasc. 4 [rps] 730–917, ed. J. Korzeniowski, Cracoviae 1893, s. 304–313.

dóbr królewskich z XVI–XVIII w.)¹¹ i innych (np. w zbiorze tzw. Metryki Litewskiej, gdzie odnaleziono rachunki starostwa spiskiego z l. 1554–1565)¹². Zachowane ważniejsze inwentarze Archiwum Koronnego zawierają ponadto zestawienia dokumentów dotyczących Spiszu, przechowywanych w tym archiwum¹³. Osobno wymienić należy dokumenty królewskie potwierdzające przywileje miast spiskich. Były one systematycznie wydawane przez monarchów adresatom (a ich kopie wpisywano do MK) przez cały okres funkcjonowania starostwa, zaś zgodnie z praktyką kancelaryjną każdy władca jednocześnie potwierdzał dokumenty swoich poprzedników. Wśród aktów tego typu na osobne odnotowanie zasługują akcje konfirmacyjne z 5 czerwca 1750 r.¹⁴ i zwłaszcza z 1765 r. W toku tej ostatniej król Stanisław August Poniatowski potwierdził i transumował komplet lub niemal komplet najważniejszych dokumentów królewskich dla miast spiskich, a mianowicie akty dotyczące przywilejów i praw miasta Gniazd w dominium lubowelskim (11 czerwca 1765 r.: 25 dokumentów z lat 1566–1765)¹⁵, miasta Podolińca (11 czerwca 1765: 34 przywileje z lat 1244–1750)¹⁶, miasta Lubowli (1 października 1765: 16 przywilejów z lat 1342–1765)¹⁷, wreszcie wspólnoty 13 miast spiskich (14 czerwca 1765: 23 przywileje swoich poprzedników z lat 1544–1764), co zostało wpisane do Ksiąg Kanclerskich¹⁸. Wspomniano już wyżej, iż w XV–XVIII w. miasta spiskie spoza starostwa pozyskiwały dokumentowaną przywilejami przychylnością królów węgierskich, zaś miasta należące do obszaru polskiego zastawu (starostwa) zabiegały o przywileje królów i polskich, i węgierskich. Po zajęciu starostwa spiskiego przez Austrię w 1769 r. oraz po formalnym włączeniu jego obszaru do komitatu spiskiego i do Królestwa Węgierskiego w 1772 r., także cesarzowa Maria Teresa potwierdziła przywileje 13 miast¹⁹.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie – dalej: AGAD; Archiwum Skarbu Koronnego – dalej: AGAD, ASK (za np. zob. dział XVIII, nr 26a: Inwentarz kluczy lubowelskiego i podolińskiego z 1746 r.); Metryka Koronna – dalej: MK. Zawartość tomów MK za lata 1447–1574 dostępna za pośrednictwem sumariusza *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. I–IV, V cz. 1, oprac. T. Wierzbowski, t. V cz. 2, oprac. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, red. J. Sawicki, t. VI, oprac. M. Woźniakowa, Warszawa 1905–1919, 1961–1999 [dalej: *MS*]. Z zespołu lustracji wydano drukiem najcenniejsze, uwzględniające starostwo spiskie: *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, cz. I–II, wyd. J. Małecki, Warszawa 1962–1964 [dalej: *LustrKraK.1564*]; *Lustracja województwa krakowskiego 1659–1664*, wyd. A. Falniowska-Gradowska i F. Leśniak, cz. I–III, Warszawa 2005 [dalej: *LustrKraK.1659–1664*]; *Lustracja województwa krakowskiego 1765*, cz. I–II, wyd. A. Falniowska-Gradowska, Warszawa–Kraków 1973 [dalej: *LustrKraK.1765*].

¹² AGAD, tzw. Metryka Litewska, dział IX, sygn. 137, 138, 140; por. J. Radziszewska, *Rachunki starostwa spiskiego z XVI wieku*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 29, Prace Historyczne III, Katowice 1974, s. 115 i n.

¹³ AGAD, Archiwum Zamoyskich 31 [Inwentarz Archiwum Koronnego Jana Zamoyskiego z l. 1567–1569], s. 721–727; *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivo Regni in arce Cracoviensi continentur per commissarios a sacra regia majestate ad revidendum – deputatos confectum anno Domini MDCLXXXII*, wyd. E. Rykaczewski, Lutetiae Parisiorum–Berolini–Posnaniae 1862 [dalej: *RykInv.*], s. 235–236.

¹⁴ AGAD, MK Sigillata 27, s. 160 i n. (potwierdzenie praw 13 miast spiskich).

¹⁵ AGAD, MK Księgi Kanclerskie 25 k. 214–286; por. *LustrKraK.1765*, I, s. 30.

¹⁶ AGAD, MK Księgi Kanclerskie 25 k. 116–213; też *AnScepSchm*, II, nr 60, por. 242, 270, 273, 318.

¹⁷ AGAD, MK Księgi Kanclerskie 26 k. 184–210; por. BCzart., rps 762, s. 29 i n.; por. także wpis do ksiąg grodzkich sądeckich: Archiwum Państwowe w Krakowie [dalej: APKr.], *Acta castrensis Sandecensis* [dalej: *Castr.Sandec.*], t. 175, s. 49–53.

¹⁸ AGAD, MK Księgi Kanclerskie 25 k. 306–411; por. *LustrKraK.1765*, I, s. 25, przypis 47.

¹⁹ *Rundschreiben der XVI. privil. Kron- und Zipser-Städte an die Jurisdictionen des Königreichs Ungarn*, Leutschau 1842; por. też J. Šimončič, *Privilegium cisára Leopolda I. Novej Belej z roku 1699*

Dla badań nad stosunkami między miastami spiskimi i małopolskimi ważne są wreszcie archiwa tych miast (na czele z Krakowem), obecnie zgromadzone przede wszystkim w Archiwum Państwowym w Krakowie. W archiwum miejskim krakowskim jako podstawowe do badań nad mobilnością społeczną oraz aktywnością kupców i mieszczan spiskich w Krakowie wymieńmy np. wydane w części drukiem księgi przyjęć do prawa miejskiego krakowskiego oraz dokumentujące rozmaite transakcje serie ksiąg radzieckich i ławniczych²⁰.

Dzieje Spiszu budziły od XIX w. żywe zainteresowanie badaczy węgierskich, niemieckich, słowackich i polskich. Sygnałem ożywienia badań były zawsze publikacje kolejnych suplementów do klasycznej edycji źródeł spiskich C. Wagnera *Analecta Scepusii sacri et profani* – J. Bárdošsyego (1802), M. Schmauka (1889) i S. Webera (1908). Ważną rolę w stymulowaniu i prezentacji tych badań odegrało założone w 1883 r. Spiskie Towarzystwo Historyczne, od 1909 r. wydające trójjęzyczny specjalistyczny kwartalnik „Közlemények Szepesyármegye múltjából – Mitteilungen aus der Vergangenheit des Zips-er Komitates – Zprávy z minulosti spišskej župy”. Badania nad średniowiecznym i nowożytnym Spiszem rozkwitły w ostatnim piętnastoleciu. W 1993 r. zainicjowany został w Lewoczy ważny rocznik naukowy „Z minulosti Spiša”; w Nowym Sączu są wydawane „Zeszyty Sądecko-spiskie. Sandecko-spišské Zošity” (3 tomy do r. 2008). Wydarzeniami naukowymi stały się pokonferencyjne zbiory *Spiš v kontinuite času – Zips in der Kontinuität der Zeit*, pod redakcją P. Švorca (1995) i zwłaszcza potężny tom studiów *Terra Scepusiensis* (2003), podsumowujący w studiach licznych autorów dotychczasowy stan badań nad Spiszem i prezentujący liczne studia szczegółowe²¹. Słowacka, polska, węgierska i niemiecka historiografia dotycząca dziejów Spiszu była szczegółowo prezentowana przez V. Jankoviča, I. Chalupcecký, T. Grabińskiego, J.M. Roszkowskiego, S. Srokę, I. Pavercsik, A. Körmendy i J. Meiera²².

Dyskusja o rozwoju procesów osadniczych i struktur administracyjnych na pograniczu polsko-węgierskim oraz o przebiegu granicy w rejonie Spiszu trwa od XIX w. Koncentruje się ona wokół zagadnienia kształtowania się komitatu spiskiego, problemu uformowania się dominium lubowelsko-podolinieckiego, tradycji osadniczej i początków istniejącego od 1412 r. starostwa spiskiego, granicy polsko-węgierskiej, przenikania się polskich i węgierskich inicjatyw osadniczych w średniowieczu i okresie nowo-

o výročných jarmokach a týždenných trhoch – v urbárnych spisoch z roku 1772 [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 667–669.

²⁰ *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506*, wyd. K. Kaczmarczyk, Kraków 1913; *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1507–1572*, wyd. A. Kiełbicka i Z. Wojas, Kraków 1993; *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1573–1611*, wyd. A. Kiełbicka i Z. Wojas, Kraków 1994; APKr., *Consularia Cracoviensia, Scabinalia Cracoviensia*.

²¹ *Spiš v kontinuite času – Zips in der Kontinuität der Zeit; Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša – Stan badań nad dziejami Spiszu*, red. R. Gładkiewicz i M. Homza, przy współpracy M. Pułaskiego i M. Slivki, Levoča–Wrocław 2003.

²² V. Jankovič, *Spišská historiografia* [w:] *Spišské mestá v stredoveku*, red. E. Holotik, R. Marsina, Košice 1974, s. 159–172; I. Chalupcecký, *Spiš v zrkadle historiografie* [w:] *Spiš v kontinuite času – Zips in der Kontinuität der Zeit*, zost. P. Švorc, Prešov–Bratislava–Wien 1995, s. 12–18; idem, *Miesto Spiša v slovenskej historiografii* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 29–34; T. Grabiński, J.M. Roszkowski, S.A. Sroka, *Badania nad Spiszem w polskiej historiografii* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 35–47; I. Pavercsik, *A Szepesség a magyar történeti irodalomban (Scepusia in Hungarian Historiography)* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 49–62; A. Körmendy, *Struktura społeczno-gospodarcza średniowiecznego Spiszu (Przegląd problematyki i dorobku historiografii węgierskiej)* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 269–274; J. Meier, *Deutschsprachige Publikationen zur Geschichte der Zips* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 63–73.

żytnym, rozwoju struktur administracyjnych i form ustrojowych, wreszcie związanych z tymi zagadnieniami procesów formowania się i ewolucji zróżnicowanych pod względem etnicznym, prawnym i stanowym społeczności na Spiszu. Z klasycznych prac węgierskich dotyczących tej problematyki przede wszystkim trzeba wymienić obszerne źródłowe studium A. Fekete Nagyego o kształtowaniu się terytorium Spiszu i formowaniu się grup społecznych na tym terenie. Tezy tego autora były później powtarzane przez dziesięciolecia przez różnojęzyczną literaturę²³. Badaczy niemieckich (np. S. Weber, V. Bruckner, J. Liptak, E. Schwartz) interesowała przede wszystkim wspólnota Sasów spiskich w okresie średniowiecznym i nowożytnym²⁴. Szczególnym obiektem zainteresowania badaczy słowackich (głównie I. Chaluppecký i jego współpracownicy, M. Suchý, J. Beňko, F. Uličný, R. Marsina, M. Homza) stały się dzieje osadnictwa w okresie średniowiecznym i nowożytnym²⁵. Historycy polscy podejmowali badania tak nad osadnictwem Spiszu (np. E. Janota, M. Dzieduszycki, B. Gustawicz, S. Zachorowski, J. Kurtyka)²⁶, jak i nad problemami ustroju i administracji (m.in. T.E. Modelski, J. Radziszewska, H. Ruciński, J. Nalepa, A. Wędzki, J. Kurtyka)²⁷,

²³ A. Fekete Nagy, *A Szepesség területe és társadalmi kialakulása* [Kształtowanie się terytorium i społeczeństwa na Spiszu], Budapest 1934.

²⁴ S. Weber, *Zipser Geschichts- und Zeitbilder*, Leutschau [Levoča] 1880; V. Bruckner, *Die Vergangenheit der Zipser Sachsen*, „Mitteilungen aus der Vergangenheit des Zipser Komitates”, Jhg. XII, Löcse 1921; J. Liptak, *Gebiet und Verwaltung der Zipser Sachsen*, „Südostdeutsche Forschungen”, Jhg. IV, Leipzig 1939; E. Schwartz, *Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen. Ostmitteldeutsche Rheinländer im Spiegel der Mundarten*, München 1957.

²⁵ M. Suchý, *Urbariálne povinnosti poddaných hradneho panstva Spiš v druhej polovici 16 storočia a v 17. storočí*, „Historické Štúdie”, XV, 1970; J. Beňko, *Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia*, „Historické Štúdie” 15, 1970, s. 161–189; idem, *Osídlenie severného Slovenska*, Košice 1985; idem, *K počiatkom a mestskému vyvoju Podolíncu*, „Z minulosti Spiša”, I, 1993; M. Homza, *Prehľad názorov na vznik stredovekej severnej hranice Uherska na Spiši a historických prác na tému vzájomných vzťahov Spiša a Malopoľska v najstaršom období* [w:] idem i S.A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, Krakov 1998, s. 19–61; idem, *Vzťahy Spiša a Malopoľska od roku 1138 do roku 1241*, ibidem, s. 63–97; idem, *Problém hranice uhorsko-poľsko-ruskej a jej vplyv na vznik spišskej župy* [w:] *Počátky susedztva. Pograničné etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. M. Parczewski, S. Czopek, Rzeszów 1996, s. 267–274; F. Uličný, *Vývoj uhersko-poľského pohraničia v stredoveku*, „Historické Štúdie”, 41, Bratislava 2000, s. 35–47; R. Marsina, *Zipš* [w:] *Lexikon des Mittelalters*, IX, 1999 [2002], szp. 626 (tu literatura); I. Chaluppecký, *Inventár spišského starostovstva z roku 1758*, „Z minulosti Spiša”, III–IV, 1995/1996, s. 80–87; omówienie prac I. Chaluppeckiego i jego współpracowników zob. niżej.

²⁶ E. Janota, *Zapiski o zaludnieniu dolin Dunajca i Popradu na Spiżu. Przyczynek do monografii Tatr*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, 32, 1864, s. 69–146; M. Dzieduszycki, *Spiż* [w:] *Przewodnik Naukowy i Literacki*, IV, Lwów 1876; B. Gustawicz, *Spiż* [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XV, Warszawa 1880–1902 [dalej: SG], t. 11, s. 115–143; S. Zachorowski, *Węgierskie i polskie osadnictwo na Spiszu do połowy XIV w.*, Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział historyczno-filozoficzny [dalej: RAUhf], t. 52 (seria II, t. 27), 1909, s. 191–283; T.E. Modelski, *Prawo kreskie w państwie muszyńskim i lubowelskim* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera*, t. II, Lwów 1925, s. 149–164 i nadbitka, s. 1–16; H. Langerówna, *System obronny doliny Dunajca w XIV w.*, Kraków 1929; A. Wędzki, *Uwagi nad problemem kształtowania się granicy polsko-węgierskiej na Spiszu w średniowieczu na marginesie najnowszych prac J. Beňko*, „Slavia Antiqua”, 20, 1973, s. 197–210; J. Kurtyka, *Starostwo spiskie (1412–1769/70)* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 487–533 (tu pozostała literatura).

²⁷ J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*; eadem, *Studia spiskie*, Katowice 1985; H. Ruciński, *Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku (Na tle przemian społecznych i ustrojowych w komitacie spiskim i na obszarach przyległych)*, Białystok 1983; J. Nalepa, A. Wędzki, *Spiż* [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, V, Wrocław 1975, s. 358–360 (tu literatura); J. Kurtyka, *Starostwo spiskie (1412–1769/70)* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 487–533 (tu pozostała literatura); idem, *Počátky starostwa spiskiego*

wreszcie konfliktem o zasięg południowych granic diecezji krakowskiej oraz kształtowaniem się struktur kościelnych na pograniczu diecezji krakowskiej i archidiecezji ostrzyhomskiej (i przynależnej doń prepozytury spiskiej)²⁸. O funkcjonującym w l. 1643–1786/1787 dekanacie spiskim diecezji krakowskiej pisał ostatnio T.M. Trajdos. Dekanat ten został zorganizowany w północnej części Spiszu na obszarze dominium lubowelskiego, które w końcu XVI w. wcielono na powrót do diecezji krakowskiej²⁹. Elementem tych debat, wykraczającym poza zagadnienia czysto naukowe, choć wykorzystującym argumentację naukową, były na przełomie XIX i XX w. oraz po 1918 r. głośnie spory o wewnątrzcesarską granicę polsko (galicyjsko)-węgierską oraz o granicę polsko-słowacką (po powstaniu Czechosłowacji), w której wzięli udział m.in. O. Balzer i W. Semkowicz³⁰.

Spisz odgrywał zawsze wielką rolę w nowożytnych polsko-węgierskich i wewnątrz-węgierskich relacjach politycznych. Ukazuje to dobrze znana synteza dziejów Węgier pióra Wacława Felczaka³¹. Nieco tekstów na te tematy przyniósł także ostatnio tom *Terra Scepusiensis*, pod redakcją R. Gładkiewicza i M. Homzy; tu warto zwrócić uwagę na artykuły I. Mrvy o znaczeniu Spiszu w okresie walk o tron węgierski między Ferdynandem Habsburgiem a Janem Zapolją oraz J. Kurtyki o politycznej roli starostwa spiskiego w okresie nowożytnym³². Kwestię zabiegów węgierskich o wykupienie starostwa spiskiego z rąk polskich w XV–XVII w. ukazywali w swych pracach najpełniej T.E. Modelski, I. Chalupceky i wspomniany wyżej J. Kurtyka³³. Roli Zapoljów

i pierwsi starostowie. *Z dziejów polityki Władysława Jagiełły wobec Zakonu Krzyżackiego i Zygmunta Luksemburskiego w latach 1411–1430* [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. IX, cz. 1, Lublin–Łódź 2006, s. 153–179.

²⁸ T.E. Modelski, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII–XVIII)*, Zakopane 1928; S. Zachorowski, op.cit., s. 272–275; S.A. Sroka, *Bolesław – arcybiskup ostrzyhomski (1321–1328)*, „*Nasza Przeszłość*”, 79, 1993, s. 139–142; idem, *Cirkevný konflikt na Spiši v prvej polovici 14. storočia* [w:] *Spiš v kontinuite času*, s. 30–34 (przedruk w: M. Homza, S.A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, Krakov 1998, s. 101–108).

²⁹ T.M. Trajdos, *Dekanat spiski diecezji krakowskiej w świetle wizytacji 1728 roku*, „*Nasza Przeszłość*”, 90, 1998, s. 113–156.

³⁰ O. Balzer, *O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Hradcu*, „*Przewodnik Naukowy i Literacki*”, 32, 1904; W. Semkowicz, *Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznym. Memoriał przedłożony przez Towarzystwo Tatrzzańskie Ministerstwu Spraw Zagranicznych w styczniu 1919 r.*, „*Pamiętnik Towarzystwa Tatrzńskiego*”, t. 37, 1919–1920, s. 88–107; idem, *O Spisz, Orawę i Czadeckie (Garść wspomnień i materiałów z lat 1919–1920)*, „*Wierchy*”, 8, 1930, s. 1–27; idem, *Oswald Balzer jako obrońca Morskiego Oka*, „*Wierchy*”, 11, 1933, s. 9–26.

³¹ W. Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław 1983, s. 69–193.

³² I. Mrva, *Územie Spiša a boj o uhorskú korunu medzi Ferdinandom Habsburským a Jánom Zápoľským* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 535–544; J. Kurtyka, *Starostwo spiskie*, ibidem, s. 487–532.

³³ T.E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw Polski do ziemi spiskiej”* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. II, Lwów 1931, s. 163–277; I. Chalupceky, *Snahy Uhorska o vykúpenie spišských miest z poľského zálohu v 15.–17. storočí*, „*Historické Štúdie*”, 41, Bratislava 2000, s. 115–120; J. Kurtyka, *Starostwo spiskie*, s. 505–511.

w dziejach Spiszu dotyczą ostatnio prace S.A. Sroki, I. Chaluppeckiego i Š. Eliáša³⁴. Z kolei dzieje konfliktów miast spiskich ze szlachtą w XVI w. omówił M. Suchý³⁵.

Problematyka miast na Spiszu w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym, ich pozycji gospodarczej i kontaktów handlowych w regionie (zwłaszcza z Krakowem i innymi miastami w Królestwie Polskim i na Śląsku) ukazana została na potrzeby powstającej syntezy dziejów Spiszu przez Zdzisława Nogę. Zagadnienie coraz bardziej prężnego od połowy XIV w. rozwoju południkowego kierunku wymiany handlowej w Europie Środkowej, między strefą czarnomorską a bałtycką, od dawna jest przedmiotem badań, zapoczątkowanych przez M. Małowistę, kontynuowanych przez H. Samsonowicza i ich uczniów³⁶. Królestwo Węgierskie, z racji panowania nad kopalniami szlacheńskich kruszców (zwłaszcza złota i miedzi, z której uzyskiwano srebro), było na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej bardzo ważnym obszarem na tych szlakach i czynnikiem istotnie wpływającym na życie gospodarcze w Europie Środkowej³⁷. Badania na wymianą handlową w całym regionie, z uwzględnieniem roli miast górnowęgierskich i polskich (zwłaszcza Krakowa), prowadzili: z uczonych słowackich i czeskich P. Horwath, R. Fišer, O.R. Halaga, V. Rozložníková, M. Marečková, J. Panek³⁸, z polskich zaś E. Janota, S. Kutrzeba, J. Ptaśnik, K. Pieradzka, R. Rybarski,

³⁴ S.A. Sroka, *Jadwiga Zapolya. Piastówna śląska na Węgrzech w dobie panowania Jagiellonów*, Kraków 2005; idem, *Sobańska polityka Hedvigi Zápoľskej*, „Z minulosti Spiša”, XIII, 2005, s. 55–62; I. Chaluppecký, *Zápoľskí a Spiš do roku 1526*, „Z minulosti Spiša”, XIII, 2005, s. 37–53; Š. Eliáš, *Zápoľskovci a Moháč 1526*, „Z minulosti Spiša”, XIII, 2005, s. 245–248; w tych pracach wcześniejsza literatura.

³⁵ M. Suchý, *Z politických zápasov miest so šľachtou od 16. storočia do začiatku 18. storočia*, „Historické štúdie”, XIX, Bratislava 1974, s. 109–132.

³⁶ M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społecznych i gospodarczych*, Warszawa 1973; idem, *Problems of the Growth in the National Economy of Central-Eastern Europe in the Late Middle Ages*, „Journal of the European Economic History”, 3, 1974; idem, *Les routes du commerce et les marchandises Levant dans la vie de la Pologne au bas Moyen Âge et au début de l'époque moderne. Atti del VI Colloquio Internazionale di Storia Marittima*, Firenze 1972; H. Samsonowicz, *Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, „Przegląd Historyczny”, 64, 1973, 697–716; M. Dygo, *Wschód i Zachód: gospodarka Europy w XIV–XV wieku* [w:] *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006, s. 161–174; G. Myśliwski, *Strefa sudecko-karpacka i Lwów. Miejsce Śląska, Małopolski i Rusi Czerwonej w gospodarce Europy Zachodniej (połowa XIII–początek XVI wieku)* [w:] ibidem, s. 247–314.

³⁷ L. Huszár, *Der ungarische Goldgulden im mittelalterlichen Münzverkehr*, „Hamburger Beiträge zur Numismatik”, 24–26, 1970/1972, s. 71–88; E. Mályusz, *Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts*, „Études Historiques Hongroises”, 2, Budapest 1985.

³⁸ P. Horwath, *Obchodné styky Levoče s Pol'skom v druhej polovici XVI storočia*, „Historické štúdie”, t. 1, 1955, s. 105–145; idem, *Prispevok k obchodným stykom Slovenska so Sliezscom a Moravou v prvej polovici 16. stor.*, „Historické štúdie”, 11, 1960; R. Fišer, *Obchodni styky Levoče s Polskem a Sleyskem v I. polovine 17. stolecia*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 109, Historia XVII: 1970, s. 67–91; O.R. Halaga, *Košice – Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275–1526)*, Košice 1975; idem, *Verbindungen ostslowakischer Städte mit dem europäischen Markt über Polen und die Ostsee und die „Pacta mutua” Krakau–Kaschau*, „Hansische Studien”, 8, 1989, s. 132–143; V. Rozložníková, *Tridsiatkovy register miesta Kežmarku z rokov 1480–1498*, „Slovenská Archivistika”, 12, 1977, s. 67–92; M. Marečková, *Obchod východoslovenských miest kovovými výrobky, surovinami a kužemi v prvej tretine 17. stolecia prostrednictvom krakovského trhu*, „Sborník Prací Pedagogické fakulty Univerzity J.E. Purkyně v Brně”, svazek 76, Řada společenských věd č. 10, s. 101–122; J. Panek, *Olmütz als Bischofs- und Landeszentrum an der Schwelle zur Neuzeit* [w:] *Metropolen im Wandel. Zentralität in Ostmitteleuropa an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*, hrsg. von E. Engel, K. Lambrecht, H. Nogosseck, Berlin 1995, s. 233–243.

J.M. Małecki, H. Obuchowska-Pysiowa, J. Wijaczka, J. Bieniarzówna, F. Kiryk, T. Ślawnski, S. Gierszewski i S.A. Sroka. Oddziaływanie ekonomiczne Krakowa w regionie stało się też ostatnio przedmiotem zainteresowania historiografii anglosaskiej (F.W. Carter)³⁹. Osobno należy wymienić prace, zwłaszcza O. Paulinyiego, D. Molendy, M. Składanego, J. Vlachoviča, F. Gabriela, M. Kučery i I. Chaluppeckiego, poświęcone górnictwu i hutnictwu w regionie krakowskim i na słowackich ziemiach Królestwa Węgier oraz związanemu z tymi formami aktywności gospodarczej transkarpacciemu handlowi węgierską miedzią oraz polskim ołowiem i solą. Z pewnością do zintensyfikowania tej wymiany przyczyniła się od końca XV w. nowa technologia uzyskiwania srebra z miedzi poprzez zastosowanie w Bańskiej Bystrzycy na skalę przemysłową w procesie technologicznym sprowadzanego z kopalń olkuskich polskiego ołowiu⁴⁰. W XV i XVI w. górnictwo i hutnictwo w coraz większym stopniu po obu

³⁹ E. Janota, *Bardziejów*, Kraków 1862; S. Kutrzeba, J. Ptaśnik, *Dzieje handlu i kupiectwa krakowskiego*, „Rocznik Krakowski”, t. XIV: 1912; K. Pieradzka, *Handel Krakowa z Węgrami w XVI w.*, „Biblioteka Krakowska”, nr 87, Kraków 1935; R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. I–II, Warszawa 1958; J. Małecki, *Handel zewnętrzny Krakowa w XVI wieku*, „Zeszyty Naukowe WSE w Krakowie”, nr 11, 1960; idem, *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku*, Warszawa 1963; idem, *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1968; *Handel żydowski w Krakowie w końcu XVI i w XVII wieku. Wypisy z krakowskich rejestrów celnych z lat 1593–1683*, oprac. J.M. Małecki, Kraków 1995; J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1984; J. Bieniarzówna, *Związki handlowe Krakowa z Krems do XVI do XVIII wieku* [w:] *Studia Austro-Polonica*, 5, 1997, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, «Prace Historyczne»”, z. 121, s. 97–109; S. Gierszewski, *Słowackie zaplecze portu gdańskiego w końcu XV i w pierwszej połowie XVI w.* [w:] *Strefa bałtycka w XVI–XVIII w. Polityka – Społeczeństwo – Kultura*, Gdańsk 1993; F. Kiryk, *Związki handlowe i kulturalne miast małopolskich ze Słowacją w XV i XVI stuleciu*, „Historické Štúdie”, 41, 2000, s. 9–33; idem, *Studia nad wymianą towarową Polski z Węgrami w XV wieku*, „Studia Historyczne” 49, 2006, z. 2, s. 199–232; H. Obuchowska-Pysiowa, *Udział Krakowa w handlu zagranicznym Rzeczypospolitej w pierwszych latach XVII wieku*, Wrocław 1981; T. Ślawnski, *Biecz i Gorlice. Ośrodki handlu winem od XIV do XVIII w.*, Biecz 2001; J. Wijaczka, *Handel zagraniczny Krakowa w połowie XVII wieku*, Kraków 2002; S.A. Sroka, *Szkice bardziowskie*, Kraków 2003. Zob. też F.W. Carter, *Trade and Urban Development in Poland. An Economic Geography of Cracow, from its Origins to 1795*, Cambridge 1994.

⁴⁰ O. Paulinyi, *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége* [Gospodarcze znaczenie wydobycia miedzi na Węgrzech w średniowieczu] [w:] *Károlyi Emlékkönyv* [Księga pamiątkowa ku czci prof. Karolyiego], Budapeszt 1934, s. 403–418; S. Kazimir, *Stav a rozmiestnenie železiarskeho priemyslu na Slovensku v druhej polovici 18. stor.*, „Historické Štúdie”, V, 1958; D. Molenda, *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI wieku*, Wrocław 1963; eadem, *Huty ołowiu w Małopolsce w XIV–XVIII w.*, „Studia i materiały z historii kultury materialnej”, 52, Wrocław 1979; eadem, *Kopalnie rud ołowiu na terenie złóż śląsko-krakowskich w XVI–XVIII w.*, Wrocław 1972; eadem, *Polski ołów na rynkach Europy Środkowej w XIII–XVII wieku*, Warszawa 2001; M. Składany, *Slovenská med’ v stredoveku a jej evrópsky význam* [w:] *Z dejín evropské těžby a zpracování rud barevných kovů*, Příbram 1984, s. 147–155; idem, *Die Versorgung des Neusohler Kupferbetriebes mit polnischen Blei zur Zeit des gemeinsamen Kupferhandels der Fugger und Turzo (1494–1526)* [w:] *Burgbaureviere als Verbrauchszentren*, hrsg. v. E. Westermann, Stuttgart 1997, s. 275–284; idem, *Zásobovanie stredoslovenských banských miest poľským olovom v rokoch 1496–1526*, „Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského”, Roč. 44, Historica, Bratislava 1999, s. 57–68; idem, *Die Entsilberung des Neusohler Schwarzkupfers als historiographisches Problem* [w:] *Konjunkturen im europäischen Bergbau in vorindustrieller Zeit. Festschrift für Ekkehard Westermann zum 60. Geburtstag*, hrsg. v. Ch. Bartels, M.A. Denzel, Stuttgart 2000, s. 173–187; idem, *Spiš v slovensko-poľských hospodárskych stykoch v 15.–16. storočí* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 457–465; J. Vlachovič, *Hutnicke spracovanie medených rud v Banskej Bystrici v druhej polovici 16. stor.*, „Historické Štúdie”, V, 1959, s. 110–147; idem, *Slovenská med’ v 16. a 17. storočí*, Bratislava 1964; idem, *K dejinám baníctva na Spiši v 17. a 18. storočí* [w:] *Príspevky k dejinám východného Slovenska*, ed. L. Holotík, M. Kropilák, J. Mesároš, J. Vlachovič, Bratislava 1964,

stronach Karpat (ale przede wszystkim na Słowacji) stało się obszarem ekspansji spółek Turzonów i Fuggerów (czynnych także na Śląsku oraz w Krakowie i okolicach), których aktywność wpływała na puls wymiany i współpracy gospodarczej między ośrodkami przemysłowymi w Małopolsce i w Górnych Węgrzech; głównymi miejskimi punktami oparcia dla tej aktywności były Lewocza i Kraków. Problemem tym zajmowali się m.in. J. Ptaśnik, E. Reinhard, J. Kühndel, D. Molenda i M. Składany⁴¹. Osobno warto wymienić badania nad ośrodkami wydobywania rud żelaza, hutnictwa i przetwórstwa żelaza (huty, hamernie) na Spiszu, zwłaszcza w okolicy Gielnicy i Nowej Wsi (S. Kazimir, P. Roth, J. Petrík, M. Jančura, E. Kašiarová). Przemysł ten, funkcjonujący już w średniowieczu, rozwinął się zwłaszcza od XVII w.⁴²

Położenie geograficzne i wcześniej rozwinięta na Spiszu sieć miejska, wreszcie skomplikowana po 1412 r. sytuacja administracyjno-polityczna Spiszu przez cały okres nowożytny były elementem szerszych zjawisk dotyczących mechanizmów ekonomicznych i organizacji życia gospodarczego w regionie i w skali ponadregionalnej. Miasta spiskie (niezależnie od podległości węgierskiej lub polskiej jurysdykcji) były ważnymi lokalnymi ośrodkami targowymi i rzemieślniczymi, zaś ranga handlowa niektórych z nich wykroczyła znacznie poza spiski partykularz. Kupcy spiscy pojawiają się w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym w całej Europie Środkowej, zwłaszcza w Królestwie Polskim i na Śląsku. Można obserwować ożywioną wymianę

s. 101–110; idem, *Výkaz produkcie zlata a striebra, strát, prípadne ziskov erárnych baní (Goldkunsthdlgung) v Kremnici od 1. júla 1548 (odchod kráľovnej Márie), do konca roku 1591*, „Sborník Slovenského Banského Múzea”, 3, Bratislava 1968; F. Lütge, *Strukturwandlungen im deutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts*, München 1964; F. Gabriel, *Soľný monopol v 18. stol. a jeho prosazovanie v severných pohraničí Slovenska*, „Historické Štúdie”, 7, 1961, s. 31–95; M. Kučera, *Polsko-slovenský obchod so soľou do konca 16. storočia*, „Slovanské Štúdie”, VII, 1965, s. 89–122; idem, *Vývoj soľného monopolu na Slovensku v staršom stredoveku*, „Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského”, XV, 1964, s. 71–91; I. Chalupický, *Príspevok k problémom dovozu soli z Bochnie a Veličky do spišských miest v 16.–17. storočí*, „Studia historica Tymaviensia”, III, 2003, s. 247–253.

⁴¹ J. Ptaśnik, *Turzonowie w Polsce i ich stosunki z Fuggerami (kartka z dziejów Krakowa w epoce humanizmu)*, „Pamiętnik Naukowy i Literacki”, 33, 1905, s. 3–19; E. Reinhard, *Johann Turzo von Bethlehemfalva. Bürger und Konsul von Krakau in Goslar 1478–1496*, Goslar 1928 (i rec. J. Ptaśnika, „Rocznik Krakowski”, t. XXII, 1929, s. 154–161); J. Kühndel, *Feudalni expanze Fuggeru na Slovensku*, „Historické Štúdie”, XIII, 1968, s. 117–130; D. Molenda, *W sprawie badań huty miedzi w Mogile pod Krakowem w XV i XVI wieku*, „Przegląd Historyczny”, 66, 1975, s. 369–382; eadem, *Fuggerowie w polskim górnictwie w XVI wieku*, „Przegląd Historyczny”, 87, 1996, z. 4, s. 737–751; M. Składany, *Ján Turzo v Mogile (1469–1496)*, „Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského”, Roč. 24–25, Historica, Bratislava 1973–1974, s. 203–222; idem, *Najstarší doklad o podnikateľskej činnosti Jána Thurzu v stredoslovenských banských mestach*, „Historické Štúdie”, 19, 1974, s. 237–264; idem, *K počiatkom levočských Thurzovcov*, „Nové obzory”, 19, 1977, s. 153–170; idem, *Začiatky poznania Thurzovcov v spiško-gemerskom baníctve [w:] Vývoj správy miest na Slovensku*, Martin 1984, s. 229–236; idem, *Das erste frühkapitalistische Unternehmen im slowakischen Bergbau [w:] Urbs – provincia – orbis. Contributiones ad historiam contactuum civitatum Carpathicarum in honorem O.R. Halaga editae*, Košice 1993, s. 83–90; idem, *Moštenická sčiedzacia huta v rokoch 1496 až 1526*, „Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského”, Roč. 41, Historica, Bratislava 1995, s. 107–124; idem, *Fuggerovci na Slovensku [w:] Štúdie z dejín baníctva a banského podnikania*, red. M. Daniš, Bratislava 2001, s. 12–19 (w tymże tomie prace innych autorów poświęcone aktywności gospodarczej Turzonów i Fuggerów); także prace tegoż autora przywołane w przypisie poprzednim.

⁴² S. Kazimir, *Stav a rozmiestnenie železiarskeho priemyslu ...*; P. Roth, *Počiatky metalurgie na Spiši*, „Z minulosti Spiša”, XIII, 2005, s. 97–112; J. Petrík, *Vývoj metalurgie železa na Spiši*, ibidem, s. 113–139; M. Jančura, *Dôsledky útlmu rudného baníctva na Spiši*, ibidem, s. 141–152; E. Kašiarová, *Prámeny k dejinám baníctva a spracovania kovov na Spiši v ŠÚBA v B. Štiavnici*, ibidem, s. 235–244.

handlową miast polskich (także pomorskich) z miastami Górnych Węgier. Na południe od Karpat Koszyce, Lewocza, Kežmarok, Bardiów, na północ zaś Kraków, Wrocław, Toruń i Gdańsk, z mniejszych zaś ośrodków Podoliniec, Lubowla, Sobota, Poprad, Biała oraz Biecz, Nowy Sącz, Nowy Targ – to najważniejsze ośrodki tej wymiany. Sytuację miast spiskich doby średniowiecznej i nowożytnej ukazano w 1974 r. w zbiorowym opracowaniu pod redakcją L. Holotika i R. Marsiny, zaś miastom na obszarze starostwa spiskiego poświęcili swe prace m.in. S. Weber, M. Suchý, a także w niepublikowanej jeszcze rozprawie Z. Kollárová⁴³. Wiele informacji zawierają rozproszone artykuły i monografie poszczególnych miast i miasteczek spiskich, których wiele wyszło spod pióra S. Webera, B. Gustawicza, T.M. Trajdosa, M. Števíka, M. Timkovej oraz Ivana Chalupceckiego, Z. Kollárovej, B. Malovcovej i ich współpracowników; wymienimy tu tylko monografie miast i osad Kežmarok, Lewocza, Vrbov, Poprad, Spišska Sobota, Matejovce, Podolinec, Lubovna/Lubowla, Stráže, Lúbrica, Tvarožná, Veľká/Felka, Spišská Belá, Krompáchy i innych⁴⁴. Badania nad cechami i rzemiosłem cechowym w miastach spiskich prowadzili J. Vojtas, J. Szontagh i M. Lengová⁴⁵. Ważne

⁴³ *Spišske mestá v stredoveku*, red. L. Holotik, R. Marsina, Košice 1974; S. Weber, *A XVI Szepesi város az elzálogosítás ideje alatt 1414 – 1772* [Spišské Podhradie] 1888; M. Suchý, *Spišské mestá v pol'skom zaluho* [w:] *Spišske mesta v stredoveku*, Koszyce 1974; Z. Kollárová, *Spišské mestá v poľskom zálohu (1412–1772)*, Univerzita Komenského, Bratislava 2006.

⁴⁴ S. Weber, *Geschichte der Stadt Béla*, Igló 1892; idem, *Geschichte der Stadt Leibitz*, Kesmark 1896; B. Gustawicz, *Lubowla*, SG 5, s. 450–453; idem, *Podoliniec*, SG 8, s. 461. Z opracowań I. Chalupceckiego i jego współpracowników zob.: *Kežmarok. 600 rokov od udelenia mestských privilegii?*, Bratislava 1969; *Kežmarok*, Košice 1968; *Spišská Nová Ves*, ed. J. Kuruc, Spišská Nová Ves 1968, s. 29–44; *Katolícké kostoly v Kežmarku*, Kežmarok 1995; *Dejiny Levoče*, t. I–II, Košice 1974–1975; *Dejiny Popradu*, Košice 1998; *Dejiny Vrbova*, Levoča 1996; *Podolinec 1292–1992. 700 rokov metsskych prav*, Podolinec 1992; *Lubica (1271–1971)*, red. J. Vojtas, Bratislava 1971; *Z minulosti Lúbrice*, Lúbrica 1996; *Z minulosti Lúbrice 1271–1996*, Kežmarok 1996; *700 ročná Tvarožná*, Tvarožná 1971; *Dejiny Krompách*, Košice 1981; *Veľka Lomnica 1257–1997. 740 rokov*, Veľka Lomnica 1997; *Spišská Kapitula*, Spišská Kapitula 2004; także zob. I. Chalupcecký, *Společenský a duchovný život Levoče v prvej polovici 16. storočia*, „Z minulosti Spiša”, 5–6, 1997/1998; idem, *K politickým dejinám Spišskej Belej do roku 1919* [w:] „Z minulosti Spišskej Belej”, red. M. Griger, IV, 1998, s. 6–9; idem, *Trhové privilegium pre Starú Lubovňu z roku 1364*, „Slovenská archivistika”, XXIII, 1988, č. 2; idem, *Z minulosti Popradu* [w:] *Popradské metamorfózy*, red. A. Kuchár, Poprad b.r.w., s. 126–143; idem, *Inventár spišského starostovstva z roku 1758*, „Z minulosti Spiša”, III–IV, 1995/1996, s. 80–87; *Matejovce pri Poprade 1271–1971. Zborník k dejinám a výstavbe obce*, ed. J. Vojtas, Matejovce 1971; *Kapitoly z dejín Matejoviec*, ed. M. Soják, Matejovce 2001; V. Jankovič, *Z minulosti Spišskej Soboty* [w:] *Popradské metamorfózy*, 8: 1966, s. 149–169; *Veľká 1268–1998*, oprac. D. Javorská, Z. Kollárová, B. Malovcová, M. Šlampová, M. Bednárová, Veľká 1998; *Veľka Lomnica 1257–1997. 740 rokov*, oprac. zbiorowe, Veľka Lomnica 1997; Z. Kollárová, *Zabudnuté centrum vzdelania – Spišská Sobota* [w:] *Formy a obsah vzdelanosti v historickom procese*, ed. V. Čičaj, Bratislava 1999, s. 31–43; eadem, *Poprad–Spišská Sobota*, Spišská Nová Ves 1999; Z. Kollárová, B. Malovcová, *Stráže známe – neznáme 1276–2001*, Stráže 2001; V. Mislovičová, *Spoločensko-hospodárska štruktúra Kežmarku v stredoveku* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 419–417; M. Števík, M. Timková, *Dejiny hradu Lubovňa*, Stará Lubovňa 2005; Z. Kollárova et al., *Spišská Belá*, Prešov 2006; B. Malovcová et al., *Spišská Stará Ves*, Prešov 2008; T.M. Trajdos, *Z dziejów Kołaczkowa na Spiszu*, „Almanach Muszyny”, 2003 i 2004, cz. 1 i 2; idem, *Z dziejów XVIII-wiecznego Jurgowa*, „Prace Pienińskie”, t. 7, 1995; idem, *Przywileje Podolińca, Starej Lubowli i Gniazd w średniowieczu*, „Zeszyty Sądecko-spiskie. Sądecko-spišské Zošity”, t. 3, Nowy Sącz 2008, s. 102–114; z monografii wsi zob. np. B. Malovcová et al., *Výborná – Bierbrunn*, Výborná 2006 (osada między Lendakiem i Spiską Białą).

⁴⁵ J. Vojtas, J. Szontagh, *Remeslnicke cechy v L'ubicy* [w:] *Lubica 1271–1971*, Bratislava 1971; M. Lengová, *Cechy v Spišskej Sobote, Poprade, Veľkej, Matejovcach a Strážach pod Tatrami*, „Z minulosti Spiša”, XI, 2003, s. 47–70.

badania nad ustrojem miast wspólnoty saskiej, prawem niemieckim w jego lokalnej spiskiej odmianie i tradycją prawną miast na Spiszu prowadzi Ilpo Tapani Piirainen. Elementem tych badań (z udziałem także m.in. A. Zieglera, M. Papsonovej, Š. Mertanovej, V. Mislovičovej i B. Malovcovej) są też edycje i analizy źródłoznawcze, językoznawcze i prawne ksiąg miejskich i lokalnych źródeł prawniczych⁴⁶.

Także badacze dziejów miast (zwłaszcza Krakowa) i miasteczek Małopolski wskazują na liczne przykłady ich związków handlowych, gospodarczych i ludzkich z miastami spiskimi (i szerzej – północnosłowackimi); przywołajmy tu przykładowo opracowania J. Sygańskiego, M. Niwińskiego, F. Kiryka, F. Leśniaka, Z. Nogi, H. Rucińskiego, T. Ślawskiego i wielu innych⁴⁷. Kontakty te obejmowały też – jak wskazują np. badania S. Osuskiego, E. Kovácsa, T.M. Trajdosa czy N. Barathovej – wędrówki ze Spiszu do Polski (zwłaszcza do Krakowa) na uniwersytet krakowski w celu uzyskania obywatelstwa miejskiego (tu dostrzegalny był też ruch przeciwny – do miast spiskich), po naukę rzemiosła u mistrza cechowego itd.⁴⁸

⁴⁶ I.T. Piirainen, *Das Schlüsselrechtsbuch der Stadt Leutschau/Levoča: Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei*, „Der Ginko Baum: Germanistisches Jahrbuch für Nordeuropa”, 13, 1995, s. 290–297; idem, *Das Wissbuch der Stadt Leutschau/Levoča: Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei*, „Südostdeutsches Archiv”, Bd. 38/39, 1995/1996, s. 32–40; idem, *Das Malefütz-Buch der Stadt Leutschau/Levoča aus der Jahren 1550–1643: Der Übergang zu einem vereinheitlichten Neuhochochdeutschen in Sprachinseln der Slowakei*, „Südostdeutsches Archiv”, Bd. 40/41, 1997/1998, s. 133–146; idem, *Liber caesarum der Stadt Leutschau/Levoča 1585–1599: Übergang zu einem vereinheitlichten Neuhochochdeutsch in einer Sprachinseln der Slowakei*, „Neuphilologische Mitteilungen”, Bd. 100, 1999, s. 301–308; idem, *Aus den handschriftlichen Büchern der Frühen Neuzeit aus Kesmark/Kežmarok*, „Z minulosti Spiša”, XII, 2004, s. 59–71; idem, *Tradition der deutschen Rechte in Handschriften der Frühen Neuzeit in der Zips* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 577–591; I.T. Piirainen, M. Papsonova, *Das Recht der Spiš/Zips: Texte und Untersuchungen zum frühneuhochdeutschen in der Slowakei*, Bd. I–II, Oulu 1992; I.T. Piirainen, A. Ziegler, *Das älteste Gerichtsbuch der Stadt Käsmark-Kežmarok aus den Jahren 1533–1535*, Leutschau/Levoča 1998; Š. Mertanová, *Vznik a vývoj spišského práva* [w:] *Spišské mestá v stredoveku*, ed. R. Marsina, Košice 1974, s. 91–99; V. Mislovičová, *Súdna právomoc starej L'ubovne v zrkadle najstaršej mestskej knihy*, „Z minulosti Spiša”, VII–VIII, 1999/2000, s. 73–90; eadem, *Najstaršia mestska kniha Starej Lubovne*, „Universitas Comeniana”, Historica, XLV, Bratislava 2002, s. 99–102; eadem, *O mestskom súdnicte Kežmarku do prvej tretiny 16. storočia*, „Z minulosti Spiša”, IX/X, 2001/2002, s. 110–118; B. Malovcová, *Vznik a charakter najstaršej zachovanej spiškosobotskej mestskej knihy z rokov 1579–1930*, „Z minulosti Spiša”, IX–X, 2001/2002, s. 119–128; eadem, *Najstaršia spiškosobotská mestska kniha (Marckbuch) 1579–1930*, „Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského”, Historica, XLV, Bratislava 2002, s. 91–94.

⁴⁷ Zob. wyżej w przypisach literaturę dotyczącą wymiany handlowej oraz: J. Sygański, *Diariusz Jerzego Tymowskiego*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, Lwów 1905, t. XXXIII, s. 371–384, 465–480; M. Niwiński, *Z dziejów rodziny Czipserów*, „Rocznik Krakowski”, t. XXX, 1938; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985; idem, *Cechowe rzemiosło metalowe. Zarys dziejów do 1939 r.*, Kraków 1972; idem, *Związki handlowe i kulturalne miast małopolskich ze Słowacją w XV i XVI stuleciu*, „Historické štúdie”, 41, 2000; F. Leśniak, *Życie gospodarcze* [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, red. F. Kiryk, Warszawa 1992; idem, *Rzemieślnicy i kupcy w Krośnie (XVI – pierwsza połowa XVII wieku)*, Kraków 1999; H. Ruciński, *Stosunki z Węgrami (do 1770)* [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*, red. M. Adamczyk, Nowy Targ 1991; *Złotnicy krakowscy XIV–XVI wieku*, t. I–II, red. J. Pietrusiński, Warszawa 2000; T. Ślawski, *Biecz i Gorlice. Ośrodki handlu winem od XIV do XVIII w.*, Biecz 2001; Z. Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003; idem, *Elita Krakowa i jej kontakty z miastami górnych Węgier oraz ze Lwowem w XVI wieku* [w:] *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku*, red. D. Michaluk, K. Mikulski, Toruń 2003.

⁴⁸ S. Osuský, *Naši bakalári, magistri a dekaní na krakovskej univerzite od r. 1400–1525 (II.)*, „Viera a veda”, IV, 1933, s. 232–244; E. Kovács, *Vzťahy krakovskej univerzity na Slovensku za renesancie* [w:]

Okres nowożytny w dziejach Spiszu to także czas kształtowania się skomplikowanych stosunków wyznaniowych. Prądy reformacyjne w ich lokalnej odmianie w istotny sposób wpłynęły na uformowane w okresie średniowiecza struktury Kościoła katolickiego i wspólnoty wiernych (zwłaszcza w miastach), zaś potrydencka rekatolicyzacja od przełomu XVI i XVII w. doprowadziła do powstrzymania rozwoju protestantyzmu i ukształtowania się względnej równowagi międzywyznaniowej. W przygotowywanej syntezie zagadnienia te zostały podjęte przez Tadeusza M. Trajdosa. Spisz zajmuje ważne miejsce w ujęciach dziejów chrześcijaństwa na Słowacji, począwszy od dzieła J. Špirki po nowszą pracę D. Veselego i zbiorowe opracowanie z 2003 r., czy też analizę wezwań kościołów słowackich J. Hudáka⁴⁹. Stan badań nad dziejami Kościoła na Spiszu w epoce przedreformacyjnej podsumował niedawno S.A. Sroka⁵⁰. Dziejami kapituły spiskiej i bractwa plebanów 24 miast spiskich na przełomie XIX i XX w. w klasycznych już pracach zajmowali się M. Pirhalla, J. Hradzky i A. Fekete-Nagy. Ten drugi zestawiał też wszystkich prepozytów i kanoników spiskich od XIII do XIX w. Powstała także monografia kościoła prepozytalnego św. Marcina pióra K. Rumińskiego oraz praca Z. Kovács o kościelnej jurysdykcji przedreformacyjnej⁵¹. Wreszcie, katalog dokumentów kapituły spiskiej, opracowany w 1964 r. przez M. Feňarovą, objął okres wczesnonowożytny do 1526 r.⁵² Ważnym źródłem, ukazującym potencjał organizacyjny i majątkowy kapituły, są w epoce nowożytnej protokoły wizytacji przeprowadzanych przez prepozytów. Stały się one ostatnio przedmiotem badań M. Kamenickiej i T.M. Trajdosa. Ten ostatni badacz analizował także wizytację przeprowadzoną w imieniu biskupa krakowskiego w 1728 r. na obszarze dekanatu spiskiego biskupstwa krakowskiego (okręg ten obejmował dominium lubowelskie przynależne do diecezji od przełomu XVI i XVII w. do 1786/1787)⁵³.

Sporej literatury doczekały się też spiskie klasztory: Kartuzów w Lapis Refugii (Kláštorisku) i Czerwonym Klasztorze (Lechnicy), Franciszkanów w Lewoczy i Cystersów w Spiškim Štiavniku; prace te zestawiał ostatnio w cytowanym powyżej artykule

Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15. a 16. storočí, ed. L. Holotík, A. Vantuch, Bratislava 1967, s. 147–161; T.M. Trajdos, *Spiszacy na Akademii Krakowskiej w XV w.* [w:] *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej*, t. IV, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1990, s. 296–357; N. Barathova, *Vzťah obyvatel'ov Kežmarku k Poľsku* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 545–550.

⁴⁹ J. Špirko, *Cirkevné dejiny s osobitým zreteľom na cirkevný vývin Slovenska*, I–IV. zväzok, Turčiansky Svätý Martin 1943; D. Veselý, *Dejiny kresťanstva na Slovensku*, Liptovský Mikuláš 1994; *Kresťanstvo v dejinách Slovenska*, oprac. zbiorowe, Bratislava 2003 (szczególnie artykuły: M. Bodnarovej, V. Čičaja, I.G. Tótha, M. Marečkovej i J. Šimončíča); J. Hudák, *Patrocínia na Slovensku*, Bratislava 1984.

⁵⁰ S.A. Sroka, *Kościół na Spiszu w średniowieczu – stan badań* [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 449–454.

⁵¹ M. Pirhalla, *A szepesi prépostság, Lőcse 1899*; J. Hradzky, *Initia, progressus ac praesens status Capituli ad Sanctum Martinum de Monte Scepusio*, Szepesváralja 1901; idem, *Additamenta ad initia progressus ac praesens status capituli Scepusiensis*, Szepesváralja [Spišské Podhradie] 1903–1904; idem, *A 24 királyi plébános testvériülete (24 regalium plebanorum fraternitas) és a reformáció*; A. Fekete-Nagy, *A Szepesség területei és társadalmi kialakulása*, Budapest 1934; K.W. Rumiński, *Die Kathedralekirche St. Martin des Zipser Kapitels*, Bochum 1975; Z. Kovács, *A Szepesség egyházi állása a középkorban* [w:] *Egyházak a változó világban*, red. I. Bárdos, M. Beke, Esztergom 1991.

⁵² M. Feňarova, *Spišské prepošstvo. Stredoveké listiny 1248–1526*, Bratislava 1964.

⁵³ M. Kamenická, *Kanonické vizitácie na Spiši ako historický prameň*, Bratislava 1972; T.M. Trajdos, *Krempachy i Nowa Biata w świetle wizytacji z 1731 roku*, „Almanach Nowotarski”, t. 5 za lata 2000–2001; idem, *Wizytacja Zsigraya z roku 1700 na Zamagurzu Spiskim, Szczawnica 1992* (oraz idem, toż, *Suplement*, „Prace Pienińskie”, t. 12, 2002); idem, *Dekanat spiski diecezji krakowskiej w świetle wizytacji 1728 roku* „Nasza Przeszłość”, 90, 1998, s. 113–156. W tych pracach wcześniejsza literatura.

S.A. Sroka. Osobno warto jednak wspomnieć o szkicu S. Sroki o obecności cystersów na Spiszu oraz o monograficznych ujęciach, które napisali J. Vencko o klasztorze w Spiškim Štiavniku, J. Špirko o konwencie w Lewoczy i M. Lacko o górnowęgierskich kartuzach. Odnotowania wymagają też prace S. Załęskiego o Czerwonym Klasztorze i T.M. Trajdosa o wezwaniu tamtejszego kościoła w średniowieczu i okresie nowożytnym, opracowanie zbiorowe pod redakcją M. Sojáka o dziejach założonych przez štiavnických cystersów Teplic, a także teksty K. Reychmana i T.M. Trajdosa o klasztornej placówce bożogrobców miechowskich w Lendaku w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym⁵⁴. Wymienić wreszcie trzeba prace R. Jurik, F. Javorskiego i F. Dluogoša o kościołach lewockich czy też I. Chaluppeckiego, A.C. Glatza, A. Jirouška, F. Javorskiego i Š. Lenčiša o kościołach w Kežmaroku, Spišskej Sobocie, Spišskom Štvrtku i Spišskom Podhradí⁵⁵.

W epoce nowożytnej niezwykle ważnym zjawiskiem w życiu społecznym i religijnym na Spiszu (podobnie jak i na całych Węgrzech) stał się rozwój reformacji we wszelkich jej przejawach religijnych. Dzieje spiskiego protestantyzmu opracowywali J.S. Klein, G. Bruckner, J.P. Drobný, J. Kvačala, B. Varsík, K. Trňovský, K. Trosk, M. Gotkiewicz, W. Urban, O. Šimek, K. Schwarz, D. Veselý, D.P. Daniel, J. Havira, A. Hajduk, T.M. Trajdos, E. Pavlik, B. Malovcová i inni⁵⁶. Swych opracowań doczekały się też

⁵⁴ S.A. Sroka, *Cystersi na Spiszu w średniowieczu* [w:] *Cystersi – Jędrzejów – Ziemia Jędrzejowska. Wspólne dziedzictwo*, red. K. Ślusarek, Jędrzejów–Kraków 2006, s. 69–77; J. Vencko, *Dejiny štiavnického opátstva na Spiši*, Ružomberok 1927; J. Špirko, *Starý kláštor minoritov v Levoči*, „*Studia Mediaevalia Slovaca*”, 1938/1939, s. 227–250; M. Lacko, *Camaldulense Heremits in Slovakia*, Cleveland–Rome 1965; S. Załęski, *Czerwony Klasztor w Pieninach*, Kraków 1880; T.M. Trajdos, *Wezwania kościoła w Lechnicy*, „*Z minulosti Spiša*”, t. IX–X, 2001–2002, s. 85–93; J. Reychman, *Klasztor w Lendaku i jego dawna przynależność do opactwa miechowskiego*, „*Nasza Przeszłość*”, t. XIX, 1964, s. 33–60; T.M. Trajdos, *Bożogrobcy w Lendaku*, „*Śpisko Sygnorka*”, nr 3, 1993; idem, *W kwestii Miechowitów w Lendaku*, „*Prace Pienińskie*”, t. 6, 1994; idem, *Parafia miechowitów w Lendaku w połowie XVII wieku* [w:] *Heraldyka i okolice*, Warszawa 2002; M. Soják et al., *Dejiny obce Spišská Teplica*, Spišská Teplica 2002; zob. też *Zakony i klasztory w Europie środkowo-wschodniej X–XX w.*, Lublin 1999.

⁵⁵ R. Jurik, *Máriánská Hora v Levoči*, Levoča 1948; F. Javorský, *Levočské kostoly v kontexte dejin mesta*, „*Z minulosti Spiša*”, t. V–VI, 1997–1998; F. Dluogoš, *Dejiny Máriánskej Hory v Levoči*, Levoča 2000; I. Chaluppecký, *Katolícké kostoly v Kežmaroku*, Kežmarok 1995; A.C. Glatz, A. Jiroušek, *Kostol sv. Juraja v Spišskej Sobote*, Košice 2001; F. Javorský, *Kostol sv. Ladislava, kaplnka Zapolských a kláštor minoritov v Spišskom Štvrtku*, Spišska Nova Ves 1998; Š. Lenčiš, *Milosrdní bratia v Spišskom Podhradí*, Prešov 1999.

⁵⁶ J.S. Klein, *Nachrichten von den Lebensumständen und Christen Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, Leipzig–Ofen 1789; G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben*, t. I (1520–1745), Budapest 1922; J.P. Drobný, *Evanjelický slovenský martýri*, Liptovský Svätý Mikuláš 1929; B. Varsík, *Husiti a reformácia na Slovensku do žilinskej synody*, „*Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave*”, VIII, č. 62 (3), Bratislava 1932, s. 1–227; K. Trňovský, *Protestantizmus na Slovensku*, „*Kultúra*”, R. 6, 1934; K. Trosk, *Protestantizmus na Slovensku*, „*Kultúra*”, R. 6, 1934; J. Kvačala, *Dejiny reformácie na Slovensku 1517–1711*, Liptovský Sv. Mikuláš 1935; M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, „*Nasza Przeszłość*”, t. VII, Kraków 1958, s. 73–93; W. Urban, *Slovensko-poľské vzťahy v epoche obrodzenia a reformácie (polovica 15. až začiatok 17. storočia)* [w:] *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15.–16. storočí*, ed. L. Holotík, A. Vantuch, Bratislava 1967, s. 374–391; O. Šimek, *Husitizmus a reformácia na Spiši*, Liptovský Mikuláš 1971; D.P. Daniel, *Výskum obdobia reformácie na Slovensku*, „*Historické štúdie*”, t. 37, 1989; K. Schwarz, *Die Reformation in der Zips* [w:] *Spiš v kontinuite času*, ed. P. Švorc, Bratislava–Wien 1995, s. 48–68; D. Veselý, *Georg Leudischer – ein lutherischer Prediger in der Zips* [w:] *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*, ed. K. Schwarz, P. Švorc, Wien 1996, s. 67–79; idem, *Žilinská a spišskopodhradská synoda* [w:] *Problematika cirkevných dejín 1517–1681 na Slovensku*

gminy ewangelickie w Lewoczy (I. Chalupcecký, J. Nemeš), Wielkiej (D. Emeritz), Włochach (M. Gotkiewicz), Spiskim Podgrodziu (A. Szontagh), Matejovcach (V. Solárik, T.M. Trajdos), Białej (S. Weber, S. Griger) i Popradzie (K. Wünschendorfer)⁵⁷.

Spośród badaczy reformacji wielu (G. Bruckner, M. Gotkiewicz, T.M. Trajdos, E. Pavlik) zajmowało się także potrydencką kontrreformacją czy też raczej akcją rekatolizacyjną na Spiszu prowadzoną przez Kościół katolicki. Osobne prace poświęcili tej tematyce także I. Chalupcecký, wspomniany już T.M. Trajdos czy też Z. Kollárová w niepublikowanym jeszcze studium o miastach w polskim zastawie (starostwie)⁵⁸. Osobno należy tu odnotować prace poświęcone religijnej i pedagogicznej aktywności zakonów jezuitów (m.in. V. Kalinka, I. Chalupcecký) i pijarów (M. Adamczyk, P. Kollár, J. Havran, I. Chalupcecký, M. Marcinowska) czy też patronowaniu przedsięwzięciom rekatolizacyjnym przez Lubomirskich jako starostów spiskich (J. Długosz)⁵⁹.

(v Uhorsku), ed. D. Čaplovič, Bratislava 2001; *Evanjelická encyklopédia Slovenska*, ed. B. Petřík, Bratislava 2001; A. Hajduk, *Dejiny ECAV na Slovensku v rokoch 1517–1610* [w:] *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*, ed. P. Uhorskai, vol. III, Liptovský Mikuláš 2002, s. 14–26; T.M. Trajdos, *Reformácia i kontrreformácia na Spiszu* [w:] *Terra Scopusiensis*, s. 467–487; J. Havíra, *Žilinská a spišskopodhradská synoda vo svetle dejín Evanjelickej a.v. cirkvi na Slovensku*, „Z minulosti Spiša”, t. XII, 2004, s. 155–158; E. Pavlik, *Reformácia a protireformácia v Spišskej Magure*, „Z minulosti Spiša”, t. XII, 2004, s. 41–58; B. Malovcová, *Spišskopodhradská synoda a jej význam pre vývoj evanjelickej správy na Spiši*, „Slovenská archivistika”, XL, 2005, č. 2, s. 50–62.

⁵⁷ I. Chalupcecký, *Významné evanjelické osobnosti Levoče* [w:] *Pohľady do minulosti. Zborník prednášok z histórie*, II, red. M. Novotná, Levoča 2002, s. 101–117; J. Nemeš, *Testament levočského farára Mollera z roku 1558 a problém jeho konfesionality*, „Z minulosti Spiša”, XIII, 2005, s. 63–71; D. Emeritz, *Geschichte der evangelischen Gemeinde Felka*, Veľká 1872; A. Szontagh, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. C. zu Szepesváralja von 1548 bis 1908*, Levoča 1908; M. Gotkiewicz, *Spór wyznaniowy w spiskich Włochach w XVII w.*, „Studia Historyczne”, 22, 1979, z. 4; V. Solárik, *Dejiny evanjelickej cirkvi v Matejovciach* [w:] *Kapitoly z dejín Matejoviec*, ed. M. Soják, Matejovce 2001, s. 45–48; T.M. Trajdos, *Osobliwosci reformacji na Spiszu, statut bractwa w Maciejowcach z 1578 r.*, „Prace Pienińskie”, t. 14, 2004; S. Weber, *Monographie der evangelischen Gemeinde A.C. Bela*, Kesmarkt 1885; M. Griger, *Náboženské pomery v Spišskej Belej*, „Z minulosti Spišskej Belej”, IV, ed. M. Griger, Spišská Belá 1998, s. 45–68; K. Wünschendorfer, *Geschichte der evangelischen Gemeinde Poprad*, Kassau [Košice] 1872.

⁵⁸ Zob. przypis 51 oraz I. Chalupcecký, *K rekatolizácii na Spiši*, „Verbum”, 5, 1994, č. 1, s. 21–26; idem, *Protireformácia alebo rekatolizácia?*, „Historické štúdie”, 40, 1999, s. 131–140; T.M. Trajdos, *Jurgów 1731 r.*, „Prace Pienińskie”, t. 11, 2000; idem, *Kościół, plebani i parafia w Lechnicy w drugiej połowie XVII w. i pierwszej połowie XVIII w.*, „Prace Pienińskie”, t. 12, 2002; idem, *Kult publiczny w parafii niedzickiej w ujęciu historycznym* [w:] *Studia z dziejów kościoła św. Bartłomieja Apostoła w Niedzicy*, Kraków 2006; idem, *Nowe nurty w życiu religijnym spoteczności katolickiej na Spiszu i Orawie w XVII wieku*, „Historické štúdie”, t. 41, 2000; idem, *O księżach z rodziny Cervusów na Zamagurzu Spiskim*, „Almanach Nowotarski”, t. 6, 2002; idem, *Początki wsi i parafii Łapsze Wyżne*, „Prace Pienińskie”, t. 11, 2000; idem, *Polscy plebani na Zamagurzu Spiskim* [w:] *Spisz, wielokulturowe dziedzictwo*, red. A. Kroh, Sejny 2000; idem, *Rekatolizacja parafii w Krempachach i Nowej Białej w XVII wieku*, „Almanach Nowotarski”, t. 4, 1999; idem, *Uposażenie kościoła parafialnego i majątek plebański w Łapszach Niżnych w połowie XVIII wieku*, „Prace Pienińskie”, t. 13, 2003; idem, *Z dziejów katolickiego kleru na dawnym Spiszu*, „Almanach Karpacki”, 18, 1999, s. 111–138; Z. Kollárová, *Spišské mestá v poľskom zálohu (1412–1772)*, Univerzitet Komenského, Bratislava 2006, rozdz. V: *Cirkevné pomery v zálohovaných mestách*.

⁵⁹ V. Kalinka, *Jezuiti na Spišskej Kapituli a protestanti v Spišskom Podhradi*, „Kultúra”, R. 6, 1934; I. Chalupcecký, *Spišskokapitulski jezuiti a rekatolizácia na Spiši*, „Viera a život”, R. IX, 1999, č. 3; *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*, oprac. zbiorowe, Cambridge, Ontario 1990; M. Adamczyk, *Szkoty pijarskie w Podolinie i ich związki z Polską 1643–1848*, Wrocław 1995; *Návrat k prameňom. Zborník štúdií k 350. výročiu príchodu piaristov na Slovensko*, red. P. Kollár, Prievidza 1992; J. Havran,

Z historią protestancko-katolickiej konfrontacji religijnej na Spiszu ściśle związany jest problem szkolnictwa. Dzieje nowożytnego szkolnictwa ewangelickiego i szerzej problem szkolnictwa w dobie polemik religijnych, reformacji i kontrreformacji badali m.in. J. Lipták, P. Vajcik, M. Griger, V. Ružička, Z. Kollárová, P. Kónya, R. Matlovič i L. Ďurovič⁶⁰, osobno zaś aktywność pedagogiczna jezuitów i pijarów – czołowych zakonów zaangażowanych w działania rekatolicyzacyjne – opracowana została przez wspomnianych wyżej badaczy zajmujących się rolą tych zakonów na Spiszu.

RESEARCH ON LATE-MEDIAEVAL AND MODERN HISTORY OF SPIŠ (REVIEW OF SOURCES AND LITERATURE)

Summary

In the article the author presents the sources and literature relating to Spiš, the Spiš komitat and starosty (1412–1769) during the period of the Middle Ages as well as in the modern era. He discusses publications concerning the archival materials, and collections as well as sources concerning the history of Spiš which are available on the territory of Hungary, Slovakia and Poland; in the article he presents the source editions up until the end of the 18th century (C. Wagner) and the systematically growing foreign language literature on this subject (Hungarian, Slovak, German and Polish publications as well as publications by researchers of other nationalities published in their respective languages) concerning the political and social history as well as the history of settlement, administration, urban and economic development and church history (beginnings, organization, religious convents, Catholicism, Protestantism, reformation, counter-reformation, inter-denominational relations, education) on this territory.

Dejiny piaristického kolégia v Podolínci [w:] *Návrat k prameňom. Zborník štúdií k 350. výročiu príchodu piaristov na Slovensko*, red. P. Kollár, Prievidza 1992, s. 51–58; I. Chalupický, *Kolegium pijarów w Podolíncu miejscem przenikania się kultur między Polską a Słowacją* [w:] *Spisz wielokulturowe dziedzictwo*, red. A. Kroh, Sejny 2000, s. 77–87; M. Marcinowska, *Pijarzy/Piaristi. Pietas et litterae. Katalog wystawy – Katalog výstavy*, Nowy Sącz 2004; J. Długosz, *Mecenat kulturalny Stanisława Lubomirskiego, wojewody krakowskiego*, Wrocław 1972.

⁶⁰ J. Lipták, *Geschichte des evangelischen Distriktual-Lyzeum A. B. in Kesmark, Kežmarok* 1933; P. Vajcik, *Školstvo, študijne a školské poriadky na Slovensku v XVI. storočí*, Bratislava 1955; M. Griger, *Z dejín školstva v Spišskej Belej* [w:] *Spišská Belá*, ed. M. Griger, Bratislava 1972, s. 81–92; V. Ružička, *Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu*, Bratislava 1974; *Kežmarské lýceum*, práca zbiorowa, Bratislava 1984; Z. Kollárová, *Die evangelischen Schulen in der Geschichte der Zips* [w:] *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, ed. K. Schwarz, P. Švorc, Prešov 1996, s. 125–137; *Acta collegii evangelici Prešovienis*, I. *Prešovské evanjelické kolégium, jeho miesto a význam v kultúrnych dejinách strednej Európy*, ed. P. Kónya, R. Matlovič, Prešov 1997 (tu zob. tiež L. Ďurovič, *Exulanti z Prešova na gymnázium v Toruni v XVII. storočí*, s. 45–50).